

OPENSTAANDE REKENINGEN

Hinke Piersma en Jeroen Kemperman

Openstaande rekeningen

DE GEMEENTE AMSTERDAM

EN DE GEVOLGEN VAN ROOF EN RECHTSHERSTEL, 1940-1950

BOOM — AMSTERDAM

Openstaande rekeningen is geschreven in opdracht van de gemeente Amsterdam.

Afbeelding omslag: Jodenbuurt 1945 (Beeldbank WO2-NIOD)

Omslagontwerp: Robin Stam, Rotterdam

Vormgeving binnenwerk: Peter Verwey, Heemstede

© 2015 NIOD

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 9789089536617

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

In een tijd dat er alleen nog maar regels zijn,
vergeet men dat er tussen de regels door
ook een hoop te lezen valt.

Vrij naar Freek de Jonge, *De Verbouwing*, uitgezonden vPRO, 28 december 2014.

INHOUD

Voorwoord Eberhard van der Laan	8
Inleiding	10
1 Een stadsbestuur onder de Nieuwe Orde	26
Het oorlogscollege in Amsterdam	30
Gemeentebestuurders en de Jodenvervolging	46
De deportaties nemen een aanvang	55
De arisering van Joods eigendom	64
2 Joods onroerend goed in de aanbidding	76
Tussenhandelaren	76
Gemeentelijke aankopen	83
Joodse woningbouwverenigingen	96
3 Terugkeer en rechtsherstel	108
Terug naar Amsterdam	110
Sloop- en stutwerk	120
Bewoonde woningen	128
Rechtsherstel	132
Gemeentelijke schikkingen	138
4 Erfpacht	154
Betalingsproblemen	156
Het naoorlogse stadsbestuur	159

De zaak-Schrijver	164
Meer protesten	168
Discussie in ambtelijk Amsterdam	173
De zaak-Simons	185
5 Achterstallige belastingen	196
Straatgeld en brandverzekeringsbelasting in Amsterdam	198
Straatbelasting in Den Haag	205
De hoogste rechter	212
6 Een nieuw hoofdstuk	221
Van collectief verzet naar collectieve schuld	221
Conclusie	231
Bijlagen	240
1 Berekeningen	240
2 Arrest Hoge Raad 1947	251
3 Arrest Hoge Raad 1950	255
Verantwoording	265
Afkortingen	269
Noten	271
Dankwoord	305
Archieven en bronnen	308
Literatuur	316
Personenregister	326
Zakenregister	332

VOORWOORD

Nog altijd houdt de Tweede Wereldoorlog ons bezig. Die oorlog wordt maar geen ‘gewone’ geschiedenis, geen verleden tijd. Dat geldt in het bijzonder voor de vervolging van de Joodse bevolkingsgroep tijdens de Duitse bezetting. Als burgemeester van Amsterdam word ik vrijwel dagelijks herinnerd aan het feit dat 61.000 van de 80.000 Joodse stadgenoten onder de ogen van hun medeburgers zijn afgevoerd en – naar later bleek – vermoord. Dit verschrikkelijke drama kan als de donkerste periode in de geschiedenis van Amsterdam worden beschouwd. Het blijft ook nu nog een open zenuw in de stad.

De verontwaardiging was dan ook groot toen *Het Parool* berichtte over de vondst van de studente Charlotte van den Berg. Zij ontdekte in 2013 in de archieven van het Ontwikkelingsbedrijf Gemeente Amsterdam documenten die aantoonde dat de gemeente Amsterdam na de oorlog Joodse burgers, die waren teruggekeerd uit de kampen of de onderduik, boetes voor niet betaalde erfpachtcanon over de oorlogsjaren in rekening heeft gebracht. Uit de notulen van de vergadering van de gemeenteraad uit 1947 kon worden opgemaakt dat op een bureaucratische en kille manier met deze kwestie was omgegaan.

Veel was op dat moment echter nog onduidelijk, onder andere de vraag hoe omvangrijk deze kwestie precies was geweest en hoe in de rest van Nederland was gehandeld. De gemeenteraad en het college waren daarom in april 2013 unaniem van mening dat het beleid van de gemeente van destijds goed moest worden uitgezocht. Daarbij zou niet alleen de erfpachtboete onder de loep moeten worden genomen, maar ook nog andere mogelijke nare kwesties waarbij de gemeente betrokken was. Men zou dit onderzoek kunnen beschouwen als een lokale pendant van wat circa vijftien jaar geleden op het niveau van de rijksoverheid is uitgezocht. Het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Ho-

locaust- en Genocidestudies werd bereid gevonden om dit onderzoek binnen een overzienbare periode uit te voeren.

Het stadsbestuur heeft gesteld dat datgene wat is misgegaan, benoemd moet worden en datgene wat rechtgezet kan worden, zal worden rechtgezet. Dit boek levert een grote en belangrijke bijdrage aan dat benoemen van wat is misgegaan. Hinke Piersma en Jeroen Kemperman laten op grondige en evenwichtige wijze zien dat de wederopbouw van de verwoeste samenleving na de oorlog ten koste kon gaan van de wederopbouw van verwoeste individuele levens. De stad heeft wat recht te zetten ter vervulling van haar – in de woorden van Gerhard Durlacher – ‘morele plicht en missie de herinnering aan de sjoa levend te houden en uit te dragen opdat de mensheid een les uit het verleden kan trekken’.¹

Eberhard van der Laan
Burgemeester van Amsterdam

De achttiende-eeuwse Amerikaanse politicus Benjamin Franklin schijnt geschreven te hebben: ‘Niets in deze wereld is zeker, behalve de dood en belastingen.’ Lange tijd was het heffen van belastingen het voorrecht van vorsten, graven en hertogen die met de opbrengsten hun bestuurlijke taken uitvoerden en konden zorgen voor de landsverdediging – het onderhouden van dure legers. Belastingen werden destijds vooral gebruikt voor uitbreiding en versterking van de eigen bestuursmacht. Vanaf het einde van de negentiende eeuw werden de belastinginkomsten steeds vaker aangewend voor publieke doeleinden, om naast openbare orde en defensie te investeren in bijvoorbeeld armoedebestrijding, volkshuisvesting en stadsvernieuwing. In Amsterdam was het onder meer de liberale wethouder van Financiën en later van Publieke Werken, M.W.F. (Willem) Treub, die in de periode 1893-1896 een gemeentelijk beleid voerde dat welhaast ‘sociaaldemocratisch’ genoemd kan worden, zonder daarbij overigens ooit een beroep te doen op het ‘sociale’ – een in zijn ogen sentimenteel argument. Treub onderbouwde zijn door nut, noodzaak en mogelijkheden ingegeven voorstellen met uitvoerig cijfermateriaal. Hij was tevens een vurig pleitbezorger van het Amsterdamse erfpachtstelsel.¹

Om voldoende politieke steun te verwerven voor de invoering van bepaalde heffingen, werden deze door politici vaak gepresenteerd in termen van verbetering en vooruitgang. De burgers zouden er persoonlijk baat bij hebben, zo werd hen voorgehouden. Maar wanneer de belastingontvanger eenmaal aan zet was, veranderde het heffen van belasting in een uiterst onpersoonlijk instrument. Dit bleek vlak na de Tweede Wereldoorlog wel heel duidelijk toen uit de kampen en onderduik teruggekeerde Joodse oorlogsslachtoffers of de nabestaanden van hen die waren vermoord, door de lokale overheid werden gecon-

fronteerd met openstaande rekeningen. Het Amsterdamse gemeentebestuur toonde zich destijds niet erg gevoelig voor het (vaak op emotionele wijze geuite) verzet hiertegen. De oorzaken hiervan zullen in dit boek worden onderzocht. Daarbij zal niet uitsluitend naar de interne ambtelijke stukken worden gekeken. De gemeente Amsterdam opereerde tenslotte niet in een maatschappelijk vacuüm, maar werd in haar handelen beïnvloed door de wijze waarop in de eerste decennia na de oorlog in de Nederlandse samenleving vorm werd gegeven aan de collectieve herinnering aan de bezettingsjaren. Hierin was voor de Jodenvervolging weinig plaats.

Dominant was de nationale mythe van een ‘onbuigzaam volk’ dat zich dapper had proberen te verweren tegen het Duitse bezettingsregime.² In Amsterdam was het partijloze gemeenteraadslid M. de Hartogh, een overlevende van het kamp Theresienstadt, een van degenen die deze boodschap verwoordde. Tijdens de eerste vergadering van de tijdelijke Amsterdamse gemeenteraad op 21 november 1945, nam hij het woord. Hij wilde van de gelegenheid gebruikmaken om ‘als Jood, die zelf aan den lijve ondervonden heeft, wat het naziregime betee-kende voor de Nederlanders, en vooral voor de Joodsche Nederlanders’ zijn diepe erkentelijkheid te betuigen voor alles ‘wat het Nederlandsche volk, en zeer zeker ook de kerken, voor de Joden hebben gedaan’.³ Hoewel niet was voorkomen dat het grootste deel van de Joodse bevolking was gedeporteerd en vermoord, zou de ramp nog groter zijn geweest wanneer de niet-Joodse Nederlanders niet hadden geholpen:

Naast rouw voelt spreker [De Hartogh] daarom vreugde over het feit, dat in de bezettingsjaren opnieuw gebleken is, dat het Nederlandsche volk zich niet tegen zijn Joodsche landgenoten laat opzetten. Het is hem een behoefte, van deze plaats iets te getuigen van de diepe dankbaarheid, die de harten van de Joden in Nederland vervult, dat zij in deze vijf bange jaren als Nederlanders beschouwd werden, en men zich solidair met hen verklaarde.⁴

De dankbaarheid die Joodse overlevenden geacht werden te voelen, kwam in 1950 tot uitdrukking in het Monument van Joodse Erkentelijkheid op het Weesperplein (tegenwoordig aan de Weesperstraat).



Onthulling Monument van Joodse Erkentelijkheid op het Weesperplein door burgemeester A.J. d'Ailly in 1950. *Stadsarchief Amsterdam*

De Hartogh was een van de initiatiefnemers van het monument geweest. Geheel in lijn met wat hij tijdens de raadsvergadering had gezegd, sprak hij tijdens de onthulling wederom zijn dank uit aan alle niet-Joodse Nederlanders die Joodse vervolgdgen hadden geholpen,

Een eerder initiatief van Joodse zijde, een monument op het Jonas Daniël Meijerplein ter nagedachtenis aan de Joden 'die het slachtoffer waren geworden van de Duitse bezettingsmaatregelen', was gestrand. Het was een voorstel van het bestuur van de Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge (NIHS), maar het Amsterdamse stadsbestuur meende dat het Jonas Daniël Meijerplein niet geschikt was voor een vrijstaand beeld. Aldus de gemeente eind 1946. In februari 1947 vroeg het NIHS om een heroverweging van deze beslissing. Het antwoord liet twee jaar op zich wachten, en was opnieuw afwijzend.⁵

Het argument dat een vrijstaand beeld niet paste op het Jonas Daniël Meijerplein werd in 1952 gelogenstraft door de onthulling op datzelfde plein van het beeld *De Dokwerker*, het monument ter nagedachtenis aan de Februaristaking in 1941. Het was dan ook niet zozeer de invulling van de publieke ruimte die ten grondslag lag aan de afwijzingen, als wel de wijze waarop het stadsbestuur aan de publieke herinnering invulling wenste te geven. Daarin was in de eerste decennia na de oorlog geen plaats voor een apart monument voor Joodse slachtoffers van de Holocaust. De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog diende nationaal te zijn en was doordrenkt van noties over heroïek en verzet. Binnen deze nationale kaders werd de Jodenvervolgung gezien als een fenomeen dat vreemd was aan de Nederlandse cultuur ‘met haar traditie van gastvrijheid en tolerantie’. Dit had directe gevolgen voor de keuze voor de te plaatsen monumenten en vooral voor wat ze moesten verbeelden.⁶

Illustratief in dit verband is het initiatief van de Nationale Monumenten Commissie voor Oorlogsgedenktekens om een monument op te richten dat uitdrukking moest geven aan de verschikkingen in de kampen Vught, Amersfoort en Westerbork. Volgens de commissie waren deze kampen enerzijds ‘een typerend instrument’ van de ‘Duitse onderdrukking in zijn wreedsten vorm’, en anderzijds symbolen voor het leed dat was teweeggebracht en voor ‘den verzetsgeest van ons volk’. Het nieuwe monument zou zowel een ‘schandmerk’ voor het Duitse volk, als ‘één der brandpunten van geestkracht en leed van verzetsgeest en offer’ moeten representeren; de heroïsche strijd en het zinvolle offer van de Nederlandse natie moesten worden beklemdoond. Dat de drie kampen ook een belangrijke rol hadden gespeeld bij de racistische vervolging van Nederlandse Joden, was daarbij van ondergeschikt belang.⁷

De Nationale Monumenten Commissie voor Oorlogsgedenktekens kende een brede samenstelling en droeg het nationaal ideologisch denken uit in haar besluiten en initiatieven.⁸ Een belangrijk uitgangspunt voor de commissie was dat een monument niet voor een te specifieke groep of gebeurtenis bedoeld mocht zijn. De secretaris van de commissie en tevens lid van het werkcomité dat aanvragen moest toetsen, J.H. des Tombe, schreef in een brief aan E. de Quay (eveneens lid van

het werkcomité) dat ‘de verliezen aan mensenlevens’, hoe ‘betreurenswaardig ook’, op zichzelf geen aanleiding mochten zijn tot het oprichten van monumenten met een nationaal karakter. In zijn ogen moest een nationaal gedenkteken positief van aard zijn. Daar paste de Jodenvervolging niet in, net zoals ook een voorstel ter oprichting van een nationaal herinneringsteken voor de razzia van Putten, waarbij het grootste deel van de mannelijke bevolking van die plaats was afgevoerd en omgekomen, werd afgewezen. Dat lag anders voor het voorgestelde kampmonument (dat er overigens nooit zou komen) en het Monument van Joodse Erkentelijkheid. Deze monumenten waren én nationaal én positief.⁹

Ook al voldeed het Monument van Joodse Erkentelijkheid aan de criteria van destijds, de uiting van dankbaarheid gold niet de hele Nederlandse bevolking. De Hartogh en zijn mede-initiatiefnemers wisten als geen ander hoeveel Joden slachtoffer waren geworden van de naziterreur.¹⁰ Dit betekende echter niet dat aan de hulp die wél was geboden, mocht worden voorbijgegaan. Jegens hen ‘die hun plicht deden, vanzelf en zonder vragen’, was dankbaarheid verschuldigd, aldus de redactie van het *Nieuw Israelietisch Weekblad* (NIW):

Dat niet aan het Nederlandse volk in zijn geheel die dank verschuldigd is, doet niets af aan de individuele prestaties. Integendeel, het verhoogt ten zeerste hun waarde. En alle bezwaren, die uit de naoorlogse structuur mogen zijn voortgekomen, verdwijnen volkomen in het niet tegenover de daden van hen, die vaak met gevaar en zelfs verlies van hun leven klaar stonden om ons te helpen. Voor hen willen wij, zonder enig voorbehoud, een gedenkzuil oprichten: want mede dank zij hen, leven wij.¹¹

Ofschoon de werkelijkheid genuanceerd en complex is, moet een monument een duidelijke boodschap uitstralen. Het was de beeldhouwer Joh. Wertheim die was belast met de taak om hieraan invulling te geven. Hij had gekozen voor vijf reliëfs met mensenfiguren die respectievelijk ‘Berusting’, ‘Afweer’, ‘Bescherming’, ‘Weerstand’ en ‘Rouw’ voorstelden.¹² ‘Berusting’ drukte – zo staat in een notitie waarin de grondgedachte van Wertheim uiteen werd gezet – de houding van grote

M. de Hartogh, initiatiefnemer van het Monument van Joodse erkentelijkheid (foto van rond 1925).
Stadsarchief Amsterdam



aantallen vervolgte Joden uit, die geen uitweg hadden gezien. ‘Afweer’ symboliseerde het samengaan van Jood en niet-Jood in de oorlog en de illegaliteit. ‘Bescherming’ was de centrale figuur van het monument en verwees naar de liefde van de niet-Jood voor zijn medemens, in het bijzonder voor de zwaar getroffen Jood – een liefde die zich had geuit door het bieden van hulp bij onderduik, vlucht enzovoort. ‘Weerstand’ kenmerkte de morele steun die de niet-Jood aan de Jood had gegeven, zijn verzet en aanvalsgesest in de actieve strijd tegen de bezetter. ‘Rouw’ ten slotte verbeeldde het samen treuren door Jood en niet-Jood om het verlorene, om de doden en het leed in de gemeenschappelijk gedragen beproeving.¹³

Gewild of ongewild beklemtoonde de beeldencollage, met name in de figuur van ‘Berusting’, een tegenstelling tussen de activiteit van niet-Joden en de passiviteit van Joden. De tegenstelling actief-passief zou terugkeren in de landelijk gevoerde discussie over de vraag welke oorlogsslachtoffers in aanmerking konden komen voor een invalidi-

teitspensioen. Daarin werd een onderscheid gemaakt tussen de verzetsstrijders (actief) en vervolgden (passief). Voor de verzetsstrijders kwam in 1947 de Wet buitengewoon pensioen 1940-1945 tot stand, maar voor de vervolgden duurde het tot 1972 voordat zij aanspraak konden maken op een uitkering op grond van 'oorlogsinvaliditeit'.¹⁴ In feite weerspiegelde dit landelijke uitkeringsbeleid de opvattingen van de Nationale Monumenten Commissie, waarbij het nationaal-positieve discours dominant was. De verzetsstrijders hadden zich ingezet voor het vaderland, iets waarop met trots kon worden teruggekeken, en wat derhalve steun van de staat verdiende.

De onthulling van het Monument van Joodse Erkentelijkheid vond plaats op 23 februari 1950. Deze datum zal bewust zijn gekozen, vlak voor de herdenking van de Februaristaking een paar dagen later. In zijn toespraak noemde De Hartogh de Februaristaking 'een spontane uiting van het gekwetste rechtsgevoel van het vertrapte Nederlandse volk'. Datzelfde rechtsgevoel had geïnspireerd 'tot het verleenen van hulp aan hen die meer nog dan anderen werden vervolgd en vertrap't'. Hieraan hadden volgens De Hartogh de overgebleven Joden hun behoud te danken. Tegelijkertijd herdacht hij 'met innige deernis' de ruim 100.000 Joden 'die geen hulp hebben kunnen vinden'. Als hoofd van de stad, sprak ook burgemeester A.J. d'Ailly. Hij zei dat hij 'met een zekere trots, maar ook met een zekere beschaamdheid' het monument aanvaardde. Trots om wat er wel was gedaan, schaamte om de 'zeer velen' die tekort waren geschoten.¹⁵ Dat dit monument bij de onthulling behalve dankbaarheid en trots dus ook schaamte opriep, onderstreept de ambivalente gevoelens die altijd met dit gedenkteken verbonden zijn gebleven.

Zadok Mossel, een overlevende van Bergen-Belsen, vond in 1946 de plicht tot dankbaarheid een psychische belasting die nauwelijks te dragen was. 'Wanneer ouders hun kinderen na de oorlog weerzien en weten dat tussen hun kinderen en brandstapel en gaskamer slechts de bescherming van zelf bedreigden en vervolgden stond, dan weten zij een schuld op zich geladen te hebben, die nooit en nimmer aflosbaar is.' Mossel omschreef naoorlogse ontmoetingen van Joden met 'de velen van hen, die een deel van de Joodse gemeenschap voor ondergang behoed hebben', enerzijds als 'de enige bemoediging' in een 'tijd van

wanhoop aan de zedelijke waarden in de gemeenschap der volkeren'. Anderzijds leidden dergelijke ontmoetingen tot verscheurdheid tussen dat 'nooit te stillen leed', die 'eindeloze leegte' en het bewustzijn 'dat een eeuwige dankbaarheid' een plicht was jegens degenen die hadden voorkomen dat onschuldigen werden vermoord. Die verscheurdheid had volgens Mossel een grotere reikwijdte dan alleen in relatie tot Jodenhelpers. Zo was het voor Joden vrijwel onmogelijk om kritiek uit te oefenen op de Nederlandse gemeenschap, bijvoorbeeld op de verregaande medewerking aan de anti-Joodse maatregelen tijdens de bezetting, omdat het in het licht van wat er wel was gedaan als 'een onbeschaamdheid' werd gevoeld. Mossel, al voor de oorlog zionist, vertrok in 1950 naar Israël, het enige land waar men van de Jood geen dankbaarheid verwachtte.¹⁶

Mossel verzette zich tegen dankbaarheid als plicht. Sommige oud-verzetsstrijders dachten hier heel anders over. Zo schreef het voormalige Heemstedse verzetsblad *De Patriot* dat ondergedoken Joden 'hun leven te danken' hadden 'aan Nederlanders die uit menslievendheid' hen verborgen hadden gehouden 'met gevaar voor have, goed en leven te verliezen'. De opgedoken Joden zouden zich derhalve 'klein' moeten voelen omdat er met hun redding 'misschien vele betere mensen' verloren zijn gegaan. Joden dienden daarom niet alleen dankbaar te zijn, maar moesten die dankbaarheid 'uiten door goed te maken wat er goed te maken is aan hen, die ter wille van Joden het slachtoffer zijn geworden'. Joden moesten uitkijken dat ze de sympathie niet verspeelden en zouden zich moeten 'onthouden van excessen'.¹⁷

Betekende dit ook dat Joodse oorlogsslachtoffers aanspraken op wat hun ooit had toebehoord achterwege moesten laten? Mevrouw Hameleers-Terhagen vond in de zomer van 1945 van wel en achtte het onbegrijpelijk dat mensen die hun hele familie verloren hadden 'nu nog de lust [hadden] jacht te maken op meubilair wat 't hunne was'. De *Leidsche Courant* schreef op 27 juli 1946 over 'de lieve joodjes' die 'het ontzettend hard te verduren' hadden gehad tijdens de oorlog, maar weer zijn 'bekomen van de schrik' en 'alweer een grote mond' opzetten. Deze voorbeelden zijn met tal van andere uit te breiden.¹⁸

De Joodse schrijver Sam Goudsmit was een van die ondergedoken Joden die zich volgens het artikel in *De Patriot* klein zouden moeten

voelen. Dit lag echter niet in zijn aard en paste evenmin in zijn perceptie van het naoorlogse Amsterdam. Toen Goudsmit zich op 5 mei 1945 voor het eerst op straat begaf, zag hij ‘de stille arbeiderswijken, de leege Jodenbuurt waar de beste huizen, naast puinhopen, door gretige ariërs bewoond worden, en vele zakenpanden door bevoorrechte ondernemers bezet – een half geariseerd ghetto, de andere helft ontvolkt’.¹⁹ Goudsmit, een socialist met communistische sympathieën, wiens jongste zoon in Auschwitz was vermoord, schreef een ware aanklacht tegen het opportunisme van de niet-Joodse bevolking. ‘De goeie bende [...] weet ook donders goed dat zij zich geen rekenschap heeft willen geven van haar passieve medewerking aan die totale en waanzinnige uitroeiing. En dat zij lange tijd blij was, geen Joden te herten.’ Dankbaarheid zal Goudsmit dan ook niet hebben gevoeld, eerder ontredde en ontluistering. Hij zal zich niet hebben herkend in de boodschap van het Monument van Joodse Erkentelijkheid en hij was niet de enige.²⁰

Er is op zijn zachtst gezegd een spanningsveld tussen de al dan niet verplicht geuite dankbaarheid en het lot van de Joodse Nederlanders in de oorlog. Van de 80.000 Amsterdamse Joden keerden meer dan 60.000 niet terug. Maar er zouden nog een paar decennia voorbijgaan voordat hiervoor aandacht kwam, en de mythe van de collectieve weerstand van de Nederlandse bevolking tegen de Duitse bezettingsmaatregelen werd vervangen door het aanzienlijk minder heroïsche beeld van collectieve aanpassing en passiviteit. Het startschot voor deze paradigmawisseling werd gegeven door de publicatie van *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom* door Jacques Presser in 1965. Hij liet, in de woorden van de historica Evelien Gans, ‘een duizendkoppige hamer neerkomen op menig Nederlands hoofd’.²¹ Tot die tijd moesten de Joodse oorlogsslachtoffers zich voegen naar de tijdgeest. Deze dicteerde dat uitsluiting, beroving en industrieel georganiseerde moord verbannen werden naar een hoekje van de herinnering, ten gunste van het positieve nieuwtestamentische grondbeginsel ‘Tel uw zegeningen’.²² Het erkentelijkheidsmonument was hiervan de ultieme uiting.

De grote nadruk op het collectieve nationale verhaal, waarin nauwelijks plaats was voor de specifieke ervaringen van de Joodse slacht-

offers, kwam in het overheidsbeleid tot uitdrukking door het besluit om bij de organisatie van de opvang van oorlogsslachtoffers geen onderscheid te maken tussen Joden en niet-Joden. Enerzijds valt dit positief te interpreteren, omdat nu op bestuurlijk niveau, anders dan de nazi's hadden gedaan, beide groepen gelijk werden behandeld. De andere kant van de medaille was echter dat dit betekende dat voor de extreem zwaar getroffen Joodse gemeenschap in principe geen speciale regelingen werden getroffen. In de praktijk zou het lastig blijken te zijn om onverkort aan dit uitgangspunt vast te houden vanwege de specifieke Duitse maatregelen betreffende de ontrechting van Joden. Dat nam niet weg dat in de eerste jaren na de bevrijding de strikte toepassing van wet- en regelgeving, ongeacht de oorlogservaring en persoonlijke achtergrond, hoog in het vaandel stond. De consequenties van dit overheidsbeleid, dat navolging vond op lokaal niveau, is het onderwerp van dit boek. Daarbij zal de focus liggen op het beleid van de gemeente Amsterdam.

Op 30 maart 2013 berichtte *Het Parool* onder de alarmerende kop 'Gemeente eiste erfpacht op van teruggekeerde Joden' dat de gemeente Amsterdam Joodse oorlogsslachtoffers na de oorlog had 'aangeslagen en beboet voor het niet betalen van erfpacht tijdens de oorlogsjaren'. Dit was aan het licht gekomen door de digitalisering van de archieven van het Ontwikkelingsbedrijf Gemeente Amsterdam (OGA), dat de administratie van de erfpachtregelingen en -contracten onder beheer heeft. Het nieuws leidde tot grote verontwaardiging. Het naoorlogse beleid van de gemeente Amsterdam werd in direct verband gebracht met de moord op de Joden door de nazi's.²³ Hoe was het mogelijk geweest, zo luidde de vraag, dat Joodse huiseigenaren die in de oorlog al hun eigendommen waren kwijtgeraakt, eenmaal teruggekeerd of opgedoken niet alleen moesten opdraaien voor achterstalligheid die buiten hun schuld was veroorzaakt, maar er zelfs voor werden beboet. Burgemeester E.E. van der Laan aarzelde niet en beloofde recht te zetten wat rechtgezet kon worden. De kwestie moest tot op de bodem worden uitgezocht.²⁴

De gemeente Amsterdam gaf het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies opdracht om het onderzoek naar de erfpachtkwestie uit te voeren. In maart 2014 bracht het NIOD verslag

uit van zijn (voorlopige) bevindingen. Naar aanleiding van dit rapport stelde het stadsbestuur aan de gemeenteraad van Amsterdam voor om het bedrag van de destijds opgelegde boetes te restitueren ‘aan de te individualiseren nabestaanden’. Dit voorstel werd in september 2014 door de gemeenteraad aangenomen. Tevens werd, naar aanleiding van een door de econometrist H.G.M. (Hein) Blocks uitgevoerd onderzoek, besloten de niet opgevraagde tegoeden bij de Gemeentelijke Girodienst alsnog uit te betalen.²⁵ Met het besluit van de gemeente Amsterdam om over te gaan tot restitutie van de erfpachtboete en girotegoeden is een nieuw hoofdstuk toegevoegd aan de reeds lange geschiedenis van het naoorlogse rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers.

Aan het rechtsherstel lag een tweetal wetsbesluiten uit 1944 ten grondslag. Deze bepaalden dat de Duitse anti-Joodse verordeningen met terugwerkende kracht ongedaan moesten worden gemaakt. Maar ondanks deze ogenschijnlijk heldere wetsbesluiten, zou de praktijk van de herstelwetgeving zeer weerbarstig blijken te zijn en in de decennia na de oorlog onderwerp van discussie blijven. Het was in de jaren negentig dat de kwestie prominent op de (landelijke) politieke agenda kwam te staan. Zo installeerde de minister van Financiën, Gerrit Zalm, in maart 1997 de Contactgroep Tegoeden wo II, beter bekend als de commissie-Van Kemenade, genoemd naar haar voorzitter Jos van Kemenade. Deze commissie kreeg als opdracht het kritisch volgen (‘monitoren’) van het onderzoek naar oorlogstegoeden in het buitenland. Daarnaast liet deze commissie onderzoek doen naar de omvang en roof van bezittingen van Joden in Nederland en naar de opzet en uitvoering van het vermogensrechtsherstel na 1945.

De commissie-Van Kemenade was de eerste in een reeks commissies die in 1997 werden benoemd. In juli van dat jaar volgden de Begeleidingscommissie Onderzoek Tegoeden wo II (de commissie-Scholten) en in december de Commissie van Onderzoek Liro-archieven (de commissie-Kordes).²⁶ Deze commissies, die verschillende onderzoeksterreinen bestreken, hadden met elkaar gemeen dat zij onder de loep namen wat er (mogelijk) mis was gegaan met de teruggave van roerende en onroerende goederen van Joodse oorlogsslachtoffers. Het ging daarbij om bankrekeningen die niet waren opgeëist omdat de rekeninghouders de oorlog niet hadden overleefd, nalatenschappen waar-

voor niemand zich had gemeld en die als gevolg daarvan aan de Nederlandse staat waren vervallen, niet uitbetaalde levensverzekeringen en niet opgevraagde effecten, maar ook de kosten die gemoeid waren met de bouw en het beheer van de kampen Vught en Westerbork, die destijds waren betaald uit Joods vermogen. Er werd dus zowel gekeken naar de landelijke overheid, als naar banken, verzekeringsmaatschappijen en de beurs.²⁷

De commissies concludeerden na afloop van het onderzoek dat het naoorlogse rechtsherstel weliswaar in grote lijnen correct en nauwgezet was verlopen, maar signaleerden tegelijkertijd tekortkomingen die voor veel betrokkenen onbillijke en onrechtvaardige consequenties hadden gehad.²⁸ Op grond hiervan kwamen ze met een aantal aanbevelingen en ramingen van de bedragen die redelijkerwijs alsnog zouden moeten worden gerestitueerd. Over de hoogte van deze bedragen zou nog flink worden onderhandeld, waarbij het in maart 1997 opgerichte Centraal Joods Overleg Externe Belangen (CJO) optrad als vertegenwoordiger van de Joodse gemeenschap.

Het ministerie van Financiën ging ten slotte akkoord met een bedrag van 400 miljoen gulden. Daar de regering meende dat de beslissingen in de jaren veertig en vijftig over het algemeen rechtmatig waren geweest, moest dit bedrag niet worden gezien als het overdoen van het rechtsherstel, maar 'als een erkenning van morele aanspraken' van de Joodse gemeenschap.²⁹ De totale geldsom die in de jaren 1999-2000 aan de Joodse gemeenschap werd uitbetaald, was 764 miljoen gulden (omgerekend 347 miljoen euro). Naast de 400 miljoen van het ministerie van Financiën betrof dit 50 miljoen van de verzekeraars, 50 miljoen van de Nederlandse banken en 264 miljoen van de effectenbeurs.³⁰

Met de 400 miljoen gulden wilde de regering 'uitdrukkelijk finaal recht doen aan de kritiek op de bejegening van de betrokken vervolgingsslachtoffers in het rechtsherstel en de gevolgen die dat heeft gehad voor hun verdere bestaan'. De Nederlandse overheid ging er daarbij van uit dat dit 'finaal recht doen' betrekking had op 'de overheid en overheidsoptreden in zijn geheel' met inbegrip van de lokale overheden.³¹ Niettemin heeft burgemeester Van der Laan naar aanleiding van het eerste NIOD-rapport gemeend dat de door de gemeente Am-